E-ISSN : 2181-4341
https://wordlyknowledge.uz
IMPACT FACTOR(SJIF) : 3,934

Ertaklarning maktabgacha yoshdagi bolalarning tafakkurini rivojlanishidagi o‘rni

Rahmonova Feruza Bahromjon qizi,

FarDU Sirtqi bo‘limi ijtimoiy-gumanitar
fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Raxmatjonov Shohjahon Dishodjon o‘g‘li,

FarDU Sirtqi bo‘limi ijtimoiy-gumanitar
fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Usbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ertaklar va ularning tafakkurini rivojlantirishdagi o‘rni keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Sehirli ertaklar, ertak syujet, interiorizatsiya, fantaziya, to‘g‘ri nutq, sof ertaklar.

Bolaning rivojlanishida ertakning roli ko‘p qirrali: u fantaziya, fikrlash va hatto to‘g‘ri nutqni rivojlantiradi. Qadim zamonlardan beri ertak har bir bola tarbiyasining ajralmas qismi bo‘lib kelgan. U ota-onalarga bolalarga hayotni tushunarli tilda o‘rgatishda yordam beradi, ularga yaxshilik va yomonlik haqida gapiradi. Bolalar uchun ertak kattalarning bema'ni va zerikarli nutqlariga qaraganda ancha tushunarli. Shuning uchun chaqaloqni qo‘llab-quvvatlash, unga biror narsani tushuntirish va o‘rgatish uchun ota-onalar bolalikning asosiy tilini - dono va juda qiziqarli ertakni eslab qolishlari kerak.

Ertaklar mavzu va mazmuniga ko‘ra tinglovchilarni ko‘pincha o‘ylantiradi, fikrlashga undaydi. Ko‘pincha bola ertaklarni eshitishi natijasida "Hayotda bunday bo‘lmaydi" degan xulosaga keladi. Beixtiyor savol tug‘iladi: "Hayotda nima bo‘ladi?" Bu savolga javobni o‘z ichiga olgan ertak aytuvchining bola bilan suhbati ongli holatda amalga oshiriladi. Ammo ertaklar bevosita ongli axborotlarni o‘z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash kerakki, ertaklarning ongli mazmuni, xalq urf-odatlari va an'analarining individual tafsilotlariga, xususan, hatto kundalik maishiy sohaga ham taalluqlidir.

Bolalar hodisalar, ishlar va harakatlar mazmunini ertaroq to‘g‘ri anglashni, hayotdagi har qanday kulguli voqealar ostida haqiqatlar yashiringanini tushunishni o‘rganadilar. Har bir ertakda bola uchun zarur bo‘lgan axloqiy fazilatlar bor, chunki u hayotdagi o‘z o‘rnini belgilashi, jamiyatdagi ijtimoiy va axloqiy xatti-harakatlar normalarini o‘rganishi kerak bo‘ladi.

Eng avvalo ertak o‘zi asli nima ekanligini aniqlash uchun ertaklar tasnifining vujudga kelishining tarixiy shartlari bilan tanishib chiqish zarur.

Ertaklar juda xilma-xil va ko‘p qirrali, shuning uchun ularni o‘rganish ertak turlarini tasniflashni talab qiladi. Tadqiqotchilar ertaklarni tasniflash muammolari unchalik o‘rganilmagan, uni tayyor, bir butun asar sifatida qabul qilishni afzal ko‘rishgan. Ertaklar 19-asr o‘rtalarida o‘rganila boshlandi. Ular ham toifaga, ham syujetiga ko‘ra turlarga ajratildi.

A. N. Afanasyev ertaklarni birinchi tadqiqotchilaridan biri bo‘lgan. Uning tasnifi ikkita tamoyilga: syujet va ertak qahramonini tavsiflash printsipi tamoyiliga asoslangan edi. A.N. Afanasyev ertaklatni syujetiga ko‘ra, quyidagi turlarga ajratib ko‘rsatdi:[13 b 136]

- ertaklar – zanjirli (o‘zaro bog‘langan);
- hayvonlar haqidagi ertaklar;
- sehirli ertaklar;
- maishiy ertaklarga ajratdi.

Biroz vaqt o‘tgach, V.M.Millerning ertaklar tasnifi paydo bo‘ldi. U ertaklarni uch turga ajratadi[1]:

- ajoyib mazmunga ega ertaklar;

[1] Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – Санк Петербург. 2010. -. 93с

• maishiy ertaklar:
• hayvonlar haqidagi ertaklar.

Keyingi tasnif Vundtga tegishli bo‘lib. U o‘zining "Xalqlar psixologiyasi" asarida quyidagi tasnifni taklif qiladi: [20 b 54]

• mifologik ertaklar – rivoytlar;
• sof sehrli ertaklar;
• biologik ertaklar va rivoyatlar;
• hayvonlar haqidagi sof rivoyatlar;
• “kelib chiqishi” doir ertaklar;
• kulgili ertaklar va rivoyatlar;
• axloqiy rivoyatlar.

1940 yilda R.M.Volkovning kitobi nashrdan chiqdi, bu kitobda u ertaklarning syujetini 15 turga ajratdi. Antti Aarne Finlandiya maktabining asoschilaridan biri hisoblanadi. Bu maktab vakillari ertak syujetlari variantlarini ularning dunyoga tarqalgan namunalari bo‘yicha qiyoslash bilan shug‘ullanganlar. Aarne ertaklarning 4 ta toifalarga; hayvonlar haqidagi ertaklar, ertaklarning o‘zi, hamda anekdotlar (hazilomus hikoyalar)ga ajratdi[2].

V.Ya.Proppning fikricha, yuqoridagi barcha tasniflar kamchilikka ega va yuqori darajada mukammal emas, chunki ular unchalik to‘g‘ri bo‘lmagan xususiyatlar va taqsimlanish tamoyillariga asoslanadi. U tasniflash uchun strukturaviy printsipni differensial xususiyat sifatida tanladi. Uning kontseptsiyasiga ko‘ra, barcha ertaklar qandaydir tuzilish naqshlari bilan farqlanadi, ya'ni syujetdan qat'i nazar, ertak detallari umumiy tuzilish turlariga ega. V.Ya. Propp asosiy turlarini aniqlaydi[3].

So‘nggi paytlarda ushbu mavzuga e'tibor psixologik, pedagogik va psixoterapevtik amaliyotning tobora ortib borayotgan ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘lib, tadqiqotga unchalik qiziqish bildirmaydi. Ertak manbalarini amaliy qo‘llash sohasining kengayishi bir vaqtning o‘zida uning imkoniyatlarini o‘rganish muammolarini chuqurlashtirish va murakkablashtirish zarurligini keltirib chiqaradi. Biroq, bu erda yangi texnologiyalar va ertakni qo‘llash sohalarini ishlab chiqish usuli aniq ustunlik qiladi, bu eng yaxshi holatda, tan olingan psixologik tendentsiyalar tomonidan ilgari surilgan nazariy qoidalar asosida amalga oshiriladi. Eng yomoni, yoki psixologik maqsadlar asosida umuman zarur tadqiqotlarsiz va nazariy asoslarsiz yoki ertak muammolari va manbalarini ko‘rib chiqishga va ertak imkoniyatlaridan foydalanishga turli, ba'zan hatto mohiyatan qarama-qarshi yondashuvlardan olingan bir nechta fikrlarni birlashtirilgan qoidalar asosida amalga oshiriladi. Ko‘pgina mualliflarning ta'kidlashicha, ertaklar bilan ishlash texnologiyalarini yanada takomillashtirish, ularda texnologik echimlarning xilma-xilligiga asoslanishi mumkin bo‘lgan kontseptual asos yo‘qligi sababli to‘sqinlik qiladi.

Ertakning bolaga o‘zaro ta'sirining psixologik mexanizmlari va uning bolaning aqliy rivojlanishidagi roli muammolarini hal qilish, bizning fikrimizcha, bola bilan ishlashda ertakdan foydalanishning turli texnologiyalarini ishlab chiqishdan oldin bo‘lishi kerak.

Analitik psixologiya nuqtai nazaridan K.G.Yungning so‘zlariga ko‘ra, ertakning bolaning tabiatiga mos kelishi shundan iboratki, folklorning ushbu janrida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aks ettirilgan arxetipik belgilar bolaning "boshlang‘ich ongi" ni tashkil qiladi, ammo u hali hayot tajribasi va mantiqiy fikrlash odati bilan ongsizlik sohasiga repressiya (lot. repressio — bosim, tazyiq) qilinmagan.[4] Ertak olamining bolaning ichki dunyosi bilan uyg‘unligi, shuningdek, ularning o‘xshash mantiqsizligi va ertakni idrok etishda sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish zarurati yo‘qligi, uslubning nisbatan soddaligi va qulayligi bilan izohlanadi. Ertak tili, uning

[2] Волков М. К вопросу о сказочной обрядности русской народной сказки. Труды Одесского гос. ун-та.– 1940.– Т. 1.– С. 5-27
[3] Пропп В.Я «Морфология сказки» 1928 г 65с

[4] Юнг.К.Г Воспоминания, сновидения, размышления. Харвест. 2003 г 74с

predikativligi (lot. praedicativus — tasdiqlovchi, qat'iy) — 1) zamonaviy mantiq fanida — belgilar va predmetlar o‘rtasida ob'yektiv mavjud bo‘lgan aloqalarni aks ettiruvchi asosiy tushunchalardan biri; 2) tilshunoslikda — gapni shakllantiruvchi sintaktik kategoriya bo‘lib, gap mazmuniga ob'yektiv borliqning u yoki bu hodisasi haqida xabar berish xususiyatini baxsh etadi), semantik ortiqcha murakkabliklarga ega emasligi bilan boshqa janrlardan ajrab turadi.

K. Byuler bola rivojlanishida ertaklarning rolini alohida o‘rgangan. Uning fikricha, ertak qahramonlari sodda va tipik, ular har qanday individuallikdan xoli. Ko‘pincha ertaklarning nomlari ham bo‘lmaydi. Ularning xarakteristikalari bolalar idrokiga tushunarli bo‘lgan ikkita uchta sifat bilan chegaralanadi. Ammo bu xususiyatlar misli ko‘rilmagan mehribonlik, jasorat, topqirlik kabi umumiy darajaga keltiriladi. Shu bilan birga, ertak qahramonlari oddiy odamlar qiladigan hamma narsani qiladilar: ular yeydi, ichadi, ishlaydi, turmushga chiqadi va hokazo. Bularning barchasi bolaning ertakni yaxshiroq tushunishiga yordam beradi[5].

Kichkina bolaning ertakni idrok etishi kattalarning idrokidan farq qiladi, chunki u tashqi yordamga ya'ni tushuntirishga muhtoj bo‘ladi. Zaporojets A.V, Dubovis Aranovskiy D.M. ushbu faoliyat uchun aniq harakatni belgilab berdi. Bu yordam, bola asar qahramoni pozitsiyasini egallaganida, uning yo‘lida turgan to‘siqlarni engib o‘tishga harakat qiladi.

B.M.Teplov bolaning badiiy idrokining tabiatini hisobga olib, empatiya ya'ni, asar qahramoniga aqliy yordam berish "badiiy idrokning tirik ruhi" ekanligini ta'kidladi[6]. Empatiya bolaning o‘yindagi roliga o‘xshaydi, D.B. Elkonin Klassik ertak bolaning badiiy asarni idrok etishining ta'sirchan xususiyatiga maksimal darajada mos kelishini ta'kidlab, u bola bajarishi lozim bo‘lgan harakatlarning yo‘nalishini belgilab beradi va bola shu yo‘ldan boradi.

T.A. Repina yordamni interiorizatsiya (lot. interior -ichki) qilish yo‘lini batafsil ko‘rib chiqdi. U bu ishida yosh bolalar faqat og‘zaki tavsifga emas, balki tasvirga tayanish mumkinligini tushunishadi. Shuning uchun birinchi bolalar kitoblari rasmli kitoblar bo‘lishi kerak va rasmlar harakatni kuzatishda asosiy yordam beradigan vositalardir. Keyinchalik, bunday vositalar kamroq ahamiyatga ega bo‘ladi. Endi asosiy harakatlar og‘zaki shaklda aks ettirilishi kerak, lekin ular aslida sodir bo‘ladigan shakl va ketma-ketlikda aytilishu lozim. Kattaroq maktabgacha yoshda hodisalarning umumlashtirilgan tavsifi haqida aytish ham mumkin[7].

Bolaning og‘zaki va mantiqiy tafakkurini rivojlantirishda ertakning ahamiyatini hisobga olib, Bruno Betelxaym asarlariga murojaat qilsak. O‘zining "Ertakning qo‘llanilishi va ahamiyati" nomli ajoyib kitobida u bolaga psixoterapevtik ta'sir ko‘rsatish uchun ertakdan foydalanish tajribasini umumlashtirgan. Uning kitobida nima uchun ertaklar xatti-harakatlar va muloqotga juda katta va ijobiy ta'sir ko‘rsatishi tushuntiriladi. Bruno Betelxaym bu holatni buzib talqin qilish sababi hayotning ma'nosini yo‘qotish deb hisoblaydi. Bu ma'nolarni anglashi uchun bola o‘zini tafakkur va tasavvur olamining tor holatidan tashqariga chiqishi va o‘zini o‘zi atrofidagi olamiga, agar hozir bo‘lmasa, hech bo‘lmaganda kelajakda katta hissa qo‘shishiga ishonishi kerak. Bola o‘zining qilayotgan ishlaridan qoniqish hissini his eta olishi kerak. Bu uning uchun juda muhim hisoblanadi. Ushbu tuyg‘uni his qila olishi uchun bolaga kattalarning yordami kerak. Ota-onasi unga beradigan, uni butun insoniyatning madaniy merosi bilan

[5] Бюлер К. Теория языка. Москва. Прогресс. 2001 г 156с

[6] Теплов Б.М. Вопросы психологии восприятия и мышления: Труды Института психологии. Отв. ред. Б.М. Теплов. - М. - Л., 1948. – 203-207 с.

7 Репина.Т.А. Общение детей в детском саду и семье : монография – Москва : Педагогика, 1990. – 152-164 с

tanishtirishdan ko‘ra bola uchun muhimroq narsa yo‘q. Bola hali kichkina bo‘lsa-da, bu B. Betelxaymning fikricha, aynan madaniy meros.

Ertakning uslubi ham bolaga tushunarli bolishi lozim. Bola hali mantiqiy fikrlashni bilmaydi va ertak hech qachon bolani qandaydir mantiqiy fikrlashga undamaydi. Bola ko‘rsatma, buyruqlarni yoqtirmaydi va ertak uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘rgatmaydi. Ertak bolaga hayotiy ma'lumotlarni sezmasdan o‘zlashtirgan holda o‘ziga yoqadigan tasvirlarni taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mohinur, D., & Rahimjon, U. (2022). A Study Of Memory Processes And Their Development In Preschool. *Uzbek Scholar Journal*, *5*, 62-65.
2. Rahim, U. (2021, May). SOCIAL FACTORS OF THE INTERDEPENDENCE OF MENTAL AND PHYSICAL ACTIVITY. In *Archive of Conferences* (Vol. 25, No. 1, pp. 6-7).
3. Usmonov, R. (2022). O‘SMIRLAR XULQIDA NAMOYISHKORLIK G‘AYRATLILIK XUSUSIYATLARI TADQIQ ETISH METODOLOGIYASI. *Science and innovation*, *1*(B8), 127-135.
4. Usmonov, R. (2022). O‘SMIRLIK DAVRI SHAXSIGA XOS ILMIY-NAZARIY YONDOSHUVLAR. *Science and innovation*, *1*(B8), 120-126.
5. Raxmonovich, U. R. (2022). O‘SMIRLIK DAVRIDA NAMOYISHKORLIK, G‘AYRATLILIK TAJOVUZKORLIK XUSUSIYATLARINING NAMOYON BO‘LISHI. *INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION*, *1*(12), 87-97.
6. Raxmonovich, U. R. (2022). O‘SMIRLIK DAVRIDA NAMOYISHKORLIK, G‘AYRATLILIK TAJOVUZKORLIK XUSUSIYATLARINING NAMOYON BO‘LISHI. *INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION*, *1*(12), 87-97.
7. Rakhmonovich, U. R. (2022). CHARACTERISTICS OF DEMONSTRATIVENESS, ENTHUSIASM AND AGGRESSIVENESS IN ADOLESCENCE. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *10*(12), 820-824.
8. Rakhmanovich, R. U., & Rakhmanovna, U. F. (2023). EASTERN THINKERS'VIEWS ON NATIONAL FOLK GAMES AND THEIR INFLUENCE ON THE FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY. *International journal of advanced research in education, technology and management*, *2*(3).
9. Vosiljonov, A. (2022). Basic theoretical principles of corpus linguistics. *Academicia Globe: Inderscience Research*, *3*(2), 1-3.
10. Vosiljonov, A. (2022). LINGVISTIK TADQIQOTLARDA KORPUS O ‘RGANISH OBYEKTI SIFATIDA. *IJTIMOIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI*, *2*(11), 176-182.
11. Vosiljonov, A. (2022). PRAGMALINGVISTIKA VA UNING TAHLILIY SHAKLLANISH TARIXI. *Science and innovation*, *1*(B8), 99-105.
12. Vosiljonov, A. (2022). PRAGMALINGUISTICS AND THE HISTORY OF ITS ANALYTICAL DEVELOPMENT. *Science and Innovation*, *1*(8), 99-105.
13. Vosiljonov, A., & Isaqova, X. (2023). EFFECTIVENESS OF MOTHER TONGUE EDUCATION IN THE PRIMARY GRADES. *International journal of advanced research in education, technology and management*, *2*(2).